

Етномовний аспект у працях О.Потебні та В.Вернадського

На початку ХХ ст. висловлював свої погляди на мовне питання як одну із вагомих складових українського питання Володимир Вернадський. Учений не міг відкрито висловити свої позиції в пресі, тому стаття була написана не для друку, а "в шухляду", як і "Лист до Олени Штейн" Олександра Потебні, була опублікована лише 1998 року під назвою "Украинский вопрос и русское общество" у редакції В.Брюховецького¹. У час написання статті В.Вернадський жив на хуторі Ковиль-гора на Полтавщині.

Хоч В.Вернадський виховувався з дитинства в україномовному середовищі, проживав довгий час у Полтаві та Харкові, все ж залишався "росіянином за культурою і за всім укладом свого життя"², проте у багатьох працях він порушував питання мовного розвитку української нації як вагомого чинника духовного розвитку всього народу.

Ще в юності, наголошуючи на взаємозв'язку природних і соціальних процесів, В.Вернадський записав у щоденнику: "Є два корінних питання народного життя: економічний і духовний розвиток народу"³. Соціальний аспект окресленої проблеми вчений вивчав постійно, починаючи з кінця 70-х років ХІХ ст., що й засвідчує його науковий доробок. Особливе місце в його роздумах з приводу духовного багатства будь-якої нації, а, отже, і кожної особистості, посідає ставлення до батьківщини, до рідної мови. У зазначеній статті автор робить проєкцію на український народ, і не лише тому, що вчений стояв біля витоків і був першим президентом Української Академії Наук. Найвірогідніше, глибина його зацікавленості сягає родоводу, сімейних традицій. У спогадах В.Вернадський зазначав, що батьки його були киянами, в обох родинях "були живі національні традиції", батько й мати добре знали

¹ Вернадский В.И. Украинский вопрос и русское общество // Науковий світ. – 1998. – №. 4. – С. 8-12.

² Там само. – С. 8.

³ Там само. – С. 8.

українську мову¹. Не випадково вчений, відстоюючи проблему вільного виявлення творчих сил, закладених природою в кожній нації, першочергово звертає увагу на мовний розвиток українців, тому з усіх складників національної культури, особливу роль відводить мовному питанню. У статті вчений зосереджує увагу на статусі української мови і Наддніпрянщини, і в Галичині.

Простежуючи історію української нації, В.Вернадський наголошує, що суть українського питання протягом кількох століть зводилась до того, щоб перетворити український народ в "простой этнографический материал для усиления господствующей народности"². Варто звернути увагу на оцінний вислів "**этнографический материал**", який використовував і Олександр Потебня, який теж, підкреслюючи недієздатність української нації, зазначав: "*Этнографический материал, а не нация!*" (курсив автора. – С.Я.), що констатує Д.Н.Овсянико-Куликовський у статті "Потебня в последние годы своей жизни о перспективах украинского языка"³. З одного оцінного засновку О.Потебня і В.Вернадський робили кардинально різні висновки.

Мовознавець, як відомо, великої ваги надавав національному укладу життя, національно-культурному розвитку кожного народу. Тому, як підкреслює Д.Н.Овсянико-Куликовський, він завжди доводив думку, що "утрата тою или другою, даже самою маленькою, народностью своего национального облика и своего языка есть ущерб для всего человечества..."⁴. Будь-яке насилля над нацією О.Потебня вважав злочином, а денационалізацію – "великим бедствием, неразлучным с умственным и моральным упадком"⁵.

¹ Там само.– С. 8.

² Там само.– С. 8.

³ Потебня в последние годы своей жизни о перспективах украинского языка / Уривки з "Воспоминаний" Д.Н.Овсянико-Куликовського / Мова. Національність. Денационалізація / Упор. і вступна стаття Ю.Шевельова. – Нью-Йорк, 1992. – С. 146.

⁴ Потебня в последние годы своей жизни о перспективах украинского языка / Уривки з "Воспоминаний" Д.Н.Овсянико-Куликовського / Мова. Національність. Денационалізація / Упор. і вступна стаття Ю.Шевельова. – Нью-Йорк, 1992. – С. 146.

⁵ Там само.– С. 147.

У зв'язку з тим, що українська нація, на думку вченого, не виявляла спротиву зросійщенню, як це робили свого часу чехи й словаки, протистоявши германізації, українці перетворились на "етнографический материал", которим только наука спешит воспользоваться, пока он еще не исчез"¹. Тогочасною соціокультурною ситуацією були зумовлені висловлені думки О.Потебні.

Стаття В.Вернадського написана пізніше (її датує В.Брюховецький початком ХХ ст.²), і це, безумовно, визначило інші, відмінні від думок О.Потебні, погляди вченого. Академік підкреслював, що в ХІХ ст. українська (малоросійська) народність вже була виокремлена "в определённо очерченную *этнографическую индивидуальность с национальным сознанием*" (підкреслення наше. – С.Я.), тому всі спроби панівних державних націй перетворити українців на "етнографический материал" залишаться, на його думку, безрезультатними. Вчений підкреслює, що протягом ХVІІ-ХVІІІ ст. відносини між Росією та Україною зводилися до поглинання другої, що виступала в ролі "иностранного политического тела" в складі Росії. При цьому поступово знищувалися основи місцевого культурного життя, переслідувались рідномовна школа, свобода книгодрукування, нівелювались етнографічні відмінності. Запровадження в Україні нової соціально-економічної структури, перетворювало українців на "живой инвентарь государственного хозяйства". Нація втрачала при цьому значення активної сили в національно-культурному житті. Хоча, на думку вченого, процес розпаду політичної єдності України не проходив без протестів з боку свідомих елементів українського населення, все ж на початок ХІХ ст. Україна як політичний організм із самостійним внутрішнім життям перестала існувати, і була, за висловом Петра І, "прибрана до рук" Росією. Проте культурно-етнічний розвиток не припинявся. Національне життя отримувало нові форми, пристосовувалось до нових умов. Завдяки зверненню

¹ Там само.– С. 147.

² Вернадский В.И. Украинский вопрос и русское общество // Науковий світ. – 1998. – №. 4. – С. 8.

українських письменників до живої народної мови, яку ніхто не міг заборонити, набула розвитку оновлена українська література, яка пізніше стала, на думку академіка, могутнім фактором національно-мовних зрушень¹.

В.Вернадський вважає, що саме на середину ХІХ ст. припадає період українського відродження в дещо нових формах. Українська нація починає відстоювати свої права на *"свободное культивирование народного языка"* у сфері шкільної освіти та літератури. Думки про національно-політичну автономію належали до більш віддалених постулатів. Російський уряд сприйняв це як піднесення української національної самосвідомості, розпочавши низку репресивних заходів, і, передусім, щодо мовного самовираження. Офіційно обмежили вживання друкованих видань українською мовою, посилилися утиски щодо українського слова в театрі, почали переслідувати українську мову в освіті, – тобто, як підкреслив В.Вернадський, переслідувалось *"всякое оказательство украинскому национальному самосознанию"*². З найбільшою жорстокістю, як вважає вчений, переслідувались національні тенденції в церковно-релігійній та шкільній літературі, тобто там, де українська інтелігенція бачила найбільш прямий шлях до мовно-культурного відродження.

Період боротьби царської Росії з українським національно-мовним самоусвідомленням тривав біля 50-ти років і закінчився у 1905 році, коли панівні кола Росії пішли назустріч українському народові в його *"наиболее настоятельных нуждах"*, тобто, коли мовне питання частково вирішилось. На думку В.Вернадського, сприятливі умови були забезпечені тим, що в Першій і Другій Державних Думах вже були представники від українців, які поступово доводили та обґрунтовували необхідність націоналізації середньої та вищої освіти в Україні.

У статті вчений показав, що мовно-національне самоусвідомлення українців у Росії та Галичині й Буковині йшло різними шляхами й у різний

¹ Вернадский В.И. Украинский вопрос и русское общество // Науковий світ. – 1998. – №. 4. – С. 9.

² Там само. – С. 9.

час. Зокрема, у зв'язку з черговими утисками в Росії літературні та громадські сили перебиралися до Галичини, де брали участь у місцевій національно-культурній роботі. Як наслідок – Галичина стала "П'ємонтою" українського національного відродження. Широкий розвиток українського красного письменства, успіхи української науки в Галичині, культурне та економічне піднесення населення як наочний доказ плідності націоналізації народної освіти – все це, на думку вченого, не вплинуло на "общественное равнодушие" Росії до вирішення мовного питання у підросійській Україні¹. Лише "Записка..." Академії Наук у 1905 році стала виявом позитивного ставлення уряду до українського питання. В.Вернадський підкреслює, що серед панівних кіл Росії ще залишалися "елементи", які свідомо підтримували антиукраїнську політику уряду, тому гальмували будь-якими адміністративними засобами розв'язання мовного питання у сфері педагогіки, філології та культури. Саме з такого середовища, на думку вченого, з'являлися "провозвестники великорусского імперіалізму", які визнавали право творити культуру тільки за великим націями і на цій підставі прирікали культуру і мову українського народу на "растворение в великорусском море"².

Ворожість офіційної націоналістичної Росії до українського питання привернула увагу німецьких політиків, для яких це було сприятливим фактом у можливій боротьбі проти Росії. В.Вернадський вважає, що саме цей акт спонукав російський уряд і суспільство вирішити мовне питання відповідно до принципів загальнолюдської справедливості та "настоятельных нужд" українського народу³. Цей факт озлобив антиукраїнські "елементи" в уряді, тому пізніше знову почався шквал репресій щодо мови.

На прикладі Східної Галичини В.Вернадський пророкує, що руйнування української культури задля російської єдності не матиме позитивних

¹ Там само. – С. 10.

² Там само. – С. 11.

³ Там само. – С. 11.

наслідків для Росії. Небезпека для Росії, як вважає Вернадський, не в українському русі як такому, а в упередженому трактуванні його як шкідливого явища в російському національному організмі. Вчений доводить, що за відмови від традиційної політики найширший розвиток української культури цілком сумісний з державною єдністю Росії, навіть при відповідних прагненням українців реформах внутрішнього ладу¹. Голос української інтелігенції через укорінені упередження проти українського руху не може бути переконливим для уряду, тоді як авторитети російської науки своїм впливом могли б якщо не остаточно розв'язати українське питання, то хоча б зрушити його з "мертвой точки и приблизить разрешение этого векового, тяжелого государственного недоразумения"². Вчений підкреслює, що йдеться про охорону інтересів "самой подлинной культуры, способной проникнуть в народные массы гораздо глубже и шире, чем общерусская культура"³.

Для якомога швидшого розв'язання мовного питання як одного із чинників розвитку українського питання вчений накреслив програму практичних заходів у сфері публіцистики:

1. Російським вченим виробити правильний погляд на українське питання у спеціальних виданнях.
2. Сприяти найшвидшому розв'язанню мовного питання в шкільній освіті, висвітлюючи роль рідної мови у народній школі й запроваджуючи заходи звільнення української мови від будь-яких обмежень.
3. Сприяти введенню спеціальних дисциплін з українознавства у вищій школі й відповідних предметів у середній.
4. Сприяти скасуванню будь-яких обмежень, встановлених для українців у сфері літератури, преси і культурної роботи.

¹ Там само. – С. 11-12.

² Там само. – С. 11.

³ Там само. – С. 12.

5. У загальноросійських і українських інтересах виступати проти можливої віддачі українського населення Буковини і Галичини під владу Румунії й Польщі¹.

Отже, погляди В.Вернадського на українське питання, на становище української національної культури, освіти в кінці XIX на початку XX ст. закономірно відбивають зв'язок між станом і статусом української мови й соціально-економічним та духовним розвитком української нації. В кондесованій формі вчений виклав свою програму бачення позитивного розв'язання мовного питання, поставивши проблему національно-мовного самоусвідомлення українців в залежність від демократичних поглядів представників панівної російської культури.

Передбачення вченого, як показала подальша історія розвитку українсько-російських мовно-культурних зв'язків, підтвердилися багатьма фактами шовіністичної політики російського уряду.

¹ Там само. – С. 12.